

Mary Wollstonecraft a természetes (úri)nőnevelésről¹

Antal Éva

És csakugyan, nagyon boldogok vagyunk!
(Mary Wollstonecraft)

*Mértékletességre és önmegtagadásra van szükség
az élet minden területén, hogy nagylelkűek lehessünk.*
(Mary Wollstonecraft)

Bevezetés

Harold Bloom „nagyhatású” *The Anxiety of Influence* (1973) című irodalomelméleti munkájában a férfi szerzőkre jellemző agonalitást, az elődökkel való versengést és az egymásrautaltságot apa-fiú konstrukcióban mint „a hatástól való szorongást” mutatja be. Ennek megfelelően – reagálva a könyv hatástörténeti elemzéseire – a Sandra M. Gilbert és Susan Gubar szerzőpáros a nőknél „a szerzőségtől való szorongást” (*anxiety of authorship*), valamint a versengés ellenpontjaként a korábbi korok női szerzői iránt csodálatot emeli ki (Gilbert és Gubar, 1984. 48–49. o.). A női szerzőnek komoly frusztrációt okoz, hogy írni kezdjen, mivel úgy érzi, oly hosszú hallgatás után, mintha „fehér tintával” írna (Heléne Cixous-t idézi Showalter, 1994. 438. o.) a fehér lapokra: nehéz megtörni a csendet és hangot adni a nőnek. A női szerzők kevés elődre tekinthetnek példaként, és szinte kötelező érvénnyel ismerniük, követniük kellett a férfi mintákat. Elaine Showalter, amerikai feminista kritikus szerint „kéthangú diskurzusként” olvashatjuk a női műveket, melyekben egy „domináns” és egy „el-némított” kultúra jut kifejezésre (vagy éppen szóhoz) – ez utóbbi akár a peremvidékek zabolátlan megnyilatkozásaiban. „A női írások tehát – írja a kritikus – nem a férfi tradíción kívül vagy belül vannak; egyszerre vannak benn mindkét tradícióban” (Showalter, 1994. 439. o.).

A 17. századtól a neveléstörténetben remekül nyomon követhető a férfi szerzők egymásra hatása, és igen jól dokumentált például Jean-Jacques Rousseau

¹ A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta. A tanulmány utánközlés, két korábban készült szövegem átdolgozott változata (Antal, 2019a és 2019b).

Emiljének térnyerése a nevelésről szóló diskurzusokban, vagy éppen az, ahogyan John Locke *gentleman*-nevelésének (lásd *Gondolatok a nevelésről, Some Thoughts Concerning Education*, 1693) tézisei rendre előkerülnek az elméleti munkákban. Vajon hogyan helyezhetjük el a nők nevelésének kérdéskörét a férfi szerzők műveiben? A női gondolkodók hogyan viszonyulnak a férfi szerzők főként fiúgyermek nevelését célzó elméleteihez? Rousseau Zsófia könyve vagy akár Locke elszórt megjegyzései elegendő alapot adnak, melyre női nevelésfilozófia építhető? Az egri székhelyű Nevelésfilozófia Interdiszciplináris Kutatócsoportban az angolszász irodalomtörténeti és olvasástörténeti vonal mellett húzódó, azzal mintegy párhuzamosan haladó női esszéista és neveléskritikai diskurzust vizsgálom. Kiindulópontom a 18. századi, (neo)klasszikus, illetve kora romantikus kor, ahol először jelennek meg női szerzőktől éles hangú írások válaszul a kor neveléssel kapcsolatos értekezéseire. Jelen tanulmányom témája Mary Wollstonecraft két korai – magyarul nem olvasható – nevelésfilozófiai művének, a *Gondolatok a leányok neveléséről* (*Thoughts on the Education of Daughters*, 1787) és az *Eredeti történetek* (*Original Stories*, 1788) című munkának a bemutató elemzése, ahol az angol gondolkodó(nő) végig polemizál a kurrens elméletekkel, főként a művek keretét adó rousseau-ista és locke-iánus nevelésfilozófiai elgondolásokkal.² Szövegemben végig külön hangsúlyt kapnak a gyengébbik nem (*gentle sex*) nevelésében megjelenő korabeli ideálok: az úrinő (*gentlewoman*), a kifinomult, társasági dáma (*genteel lady*) és az illetudó igazi hölgy (*the proper lady*).

A brit szigeteken a restauráció kezdetétől, 1660-tól az 1790-es évekig tartó ún. „hosszú tizenennyolcadik század”, mely a felvilágosodás, az ész százada, a nevelés területén is racionális változásokat hozott. Az oktatás intézményi reformtörekvései mellett neveléselméleti igényű munkák is megjelentek, melyekben a női nevelés kérdései is előtérbe kerülnek – például Mary Astell és Hannah More írásaiban (Pukánszky, 2006. 84–85. o.). Ám a 18. században még erőteljesen érződik a britek félelme az általánossá váló oktatástól és az alsóbb osztályok képzésétől, és a középosztálybeli női gondolkodók jellegzetesen a családban, privát tutoroktól részesültek kivételes képzésben. Az arisztokrata Catharine Macaulay leveleiben (*Letters on Education*, 1790) is inkább a magánnevelés kérdéseit veti

2 Jelen tanulmány az egyes művek közti gondolati párhuzamokra és az elméleti keretek hatástörténetére figyel, retorikai meglátásokra nem tér ki. Másik munkámban, a Wollstonecraft főművének tekintett *A nő jogainak védelmében* (*A Vindication of the Rights of Woman*, 1792) elemzésekor bemutattam, hogy a számos másoktól vett idézet ismétlésekor a szerző ezekhez fűzi ironikus észrevételeit, illetve eltorzítja például Rousseau érvelő mondatait. Lásd erről tanulmányom „Irónia és *Bildung*: 18. századi brit női neveléskritikák (Wollstonecraft, Edgeworth és Macaulay)” címmel (Antal, 2018).

fel, ugyanakkor bátor módon kiáll a gyermekek koedukált (elit) képzése mellett. A szerző Rousseau-t és Locke-ot idézi, miközben kommentálja a passzusokat, illetve Burke-vel is polemizál: nyilvánvalóan nagy hatással volt munkája ifjabb kortársára, Wollstonecraftra annak későbbi műveiben.³

Míg Macaulay intellektusa „elszigetelt, egyedi jelenség maradt” (Pukánszky, 2006. 87. o.), Mary Wollstonecraft (1759–1797) írásai széles körben keltettek felháborodást. Az „alsószoknyás hiéna[ként]”⁴ vagy éppen „filozofáló kígyóként” – hogy Horace Walpole gúnynévmetaforáit idézzem (Taylor, 2007. 2. o.) – elhíresült gondolkodó feminista, moralista és pedagógus (*educationalist*) maga is dolgozott nevelőnőként és tanítónőként, iskolát alapított, majd később egy londoni kiadónál szerkesztői munkát vállalt, és francia nyelvű szöveget fordított. Londonban Wollstonecraft a Radikálisok csoport tagja későbbi férjével William Godwinnal, Thomas Paine-nel, Joseph Priestley-vel és a festő Henry Fuseli-vel együtt, mi több, a költő-festő William Blake és William Wordsworth is az ismeretségi köréhez tartozik. Magánélete botrányokkal tarkított, mivel két leánygyermek születik két férfitől: első lánygyermekének apja Gilbert Imlay amerikai kalandor, akivel Párizsban a forradalom idején kezd viszonyt, majd megismerkedik az anarchista Godwinnal, aki már terhesen veszi feleségül. Második gyermeke, Mary (aki később a költő Shelley felesége, a *Frankenstein* szerzője) születését követően 38 évesen meghal, halála után férje gondozza irodalmi hagyatékát, és neveli a lányokat.

A nőnevelés kérdésköre szinte minden írásában foglalkoztatta Wollstonecraftot, és Alan Richardson e tekintetben egymás mellé helyezi politikai, pedagógiai témájú és az olvasó önnevelését célzó szépirodalmi műveit, *Mary* és *Maria* című regényeit (Richardson, 2002. 24. o.). 1787-ben adta ki Locke-iánus szellemű (és című) könyvecskéjét *Gondolatok a leányok neveléséről* (*Thoughts on the Education of Daughters*) címmel, mely a korabeli családi nevelést elősegítő kézikönyvek (vö. *conduct-book*) és a nevelési levelek stílusában íródott. Később *A nő jogainak védelmében* (*A Vindication of the Rights of Woman*, 1792) mű leghosszabb fejezetében a szerző áttekinti korának neveléssel foglalkozó irodalmát, és egy-két elszórt megjegyzésben méltatja a női szerzőket: Madame Genlis ötleteit (és szűklátókörűségét), Mrs. Chapone leveleinek józanságát, valamint külön kiemeli a már említett Mrs. Macau-

3 Karen O’Brien meggyőzően mutatja ki Macaulay és Wollstonecraft párhuzamos gondolatait a kései, az 1790-es években készült művekben (O’Brien, 2009. 173-200. o.).

4 Míg Natalie F. Taylor a metaforák szörny, khiméra jellegét emeli ki, Séllei Nóra idevágó lábjegyzetéből megtudjuk, hogy az egyébiránt tisztátalan dögevőknek tartott hiénákról sokáig azt hitték, csak hím állatok léteznek, mivel a nőtény hiénáknak merevedésre képes megnagyobbodott klitoriszuk, alpeniszük van (Séllei, 1999. 130. o.).

lay egyedülálló intellektusát (Wollstonecraft, 2004. 130–132. o.).⁵ A nevelési levelek mellett a viselkedési, magaviseleti kézikönyvek is népszerűek voltak a korban. Ám míg leveleket női szerzőktől is olvashatunk, a kézikönyvek szerzői főként férfiak. John Gregory feminin viselkedést népszerűsítő nevelő könyvében (*A Father's Legacy to his Daughters*, 1774) a női élettér-beszűkülés propagálását láthatjuk, ahogyan dr. Gregory a nőknél a divat szeretetéről, a tettetés eszköztárának elsajátításáról és az érzelmek házasság előtti eltitkolásáról beszél (elemzi Wollstonecraft, 2004. 42. o.).⁶

Wollstonecraft kései értekezésében, főművében valóban éles kritikával illeti a nevelési kézikönyveket, míg pályájának elején megengedőbb a műfajjal kapcsolatban. Azt is érdemes észben tartanunk, hogy – főként pénzkereseti megfontolásokból – maga is ezt az írásformát választja, hogy közölje a nők neveléséről észrevételeit. Vivien Jones a tanácsadó könyvekről szóló tanulmányában óv minket attól, hogy a korai *Gondolatok*ban is a későbbi Wollstonecraft polemikus hangját keressük. Ugyanakkor mivel a szerző a korban divatos írásművet a saját stílusában újraértelmezi, „proto-feminista traktátusként” olvashatjuk már a korai neveléssel foglalkozó írásait is, melyekben a korban népszerű viselkedéskönyvek mellett erőteljesen érződik Wollstonecraft vallásos, „disszenter” (nem anglikán protestáns) kötődése, valamint a 18. századi angol szatirikus hagyomány hatása (Jones, 2002. 122–123. o.). A leányok kötelessége a rezignációval fogadott önuralom elsajátítása, mivel ily módon valódi illetendő hölgyként (*proper lady*) praktikusan jó feleséggé (és anyává), spirituálisan igaz kereszténnyé válhatnak; miközben az önző, társasági (*genteel*) hölgy bemutatása a gúnyos-szatirikus vonalat mutatja fel.

5 Wollstonecraft szerint Macaulay olyan mértékben csak az általános emberi józan észre támaszkodik érett és őszinte érvelésmódjában, hogy már-már „a férfias gondolkodás” (*masculine understanding*) arroganciájával illethetnénk (Wollstonecraft, 2004. 130–132. o.). A két női szerző ismerte és elismerte egymást, elküldték egymásnak írásait, és Wollstonecraft recenzióban méltatta kortársának történelemkönyvét, ám Macaulay 1791-ben bekövetkezett halála rövidre zárta kettőjük intellektuális barátságát (Taylor, 2003. 48–53. o.).

6 Ezen a ponton – nem mellékesen – eszünkbe juthat, hogy a *conduct book* eredetileg „fenyítési lapként” (*conduct-book*) funkcionált, melyre a szülők vagy a nevelők feljegyezték a tanuló rossz magatartásának, illetlen viselkedésének eseteit, hogy majd később a megfelelő büntetést szabják ki a gyermekekre.

Az úrinőnevelés koncepciója (Gondolatok a leányok neveléséről)

Wollstonecraft *Gondolatok a leányok neveléséről* című írása, ha összevetjük a mintául használt locke-i művel, jóval rövidebb, és csak pár kardinális nevelési problémára koncentrálni – boldogan írnám, hogy speciálisan a női viselkedés kérdéskörében. Ezzel szemben Locke nevelési kézikönyve, az 1693-as *Gondolatok a nevelésről* hasznos tanácsok tárháza mintegy 150 kisebb témakörben; míg egy illeszkedő hosszabb kiegészítés teljes egészében a gondolkodás fejlesztéséről szól (lásd „Of the Conduct of the Understanding”), ahol a leányokról nem sok szó esik.⁷ A fiúk locke-iánus „úriemberré” (*gentleman*) nevelése legkevésbé sem a divatos, előkelő ficsúrok képzését célozza. Locke úriembere művelt, de nem különösebben képzett; a filozófus maga időpocsékolásnak tartja például a zenével való foglalatosságot; a fizikai munkát többre értékeli, és az előkelő vívás és lovaglás mellett a vidéki nemesember kertészkedéssel és különféle ácsmunkákkal is edzheti testét (Locke, 1914. 207–209. o.). Puritán elvekre épülő nevelésfilozófiájában, mely nem mentes az ellentmondásoktól, az úriember teste edzett, erényesen él, és praktikus ismeretekkel rendelkezik (Pukánszky, 2005. 51. o.). Vagyis a józan ésszel gondolkodó, erős, szilárd erkölcsi tartású férfi az ideál – míg a hölgyekről nem igazán beszél. A *Gondolatokban* Locke kijelenti: „Fiúról beszélek, mert értekezésem főcélja annak kifejtése, hogy hogyan kell az úri fiút kis korától fogva nevelni; természetesen ezeket az elveket nem lehet mindenben követni a leányok nevelésénél is; bár könnyű lesz eltalálni, hol kíván a nemi különbség eltérő bánásmódot” (Locke, 1914. 44. o.). Ugyanakkor megtudjuk, hogy a természetes nevelés a lányoknál is előnyös, mivel szépségüknek jót tesz a friss levegő, míg a fiúknál az erőnlét a fontos (Locke praktikus tanácsokkal is szolgál, mint például a mindennapos lábmosás szokása vagy a hálósapka nélküli alvás).

A locke-iánus ihletésű *Gondolatok a lányok neveléséről* nem tud igazán kapcsolódni a locke-i *Gondolatok* nemlétező nőneveléséhez. Wollstonecraft a sztereotípiáktól próbálja megszabadítani korának úrinőképét, és próbálja más irányba elvinni a hölgyek képzését. Igaz, még a mű alcíme sem mutatja a későbbi írások radikalitását, hiszen a szerző saját észrevételeit osztja meg „a nőnevelésről az élet fontosabb kötelességeiben” (vö. „with reflections on female

7 John Locke 1693-as művének ez idáig egy teljes magyar nyelvű kiadása jelent meg 1914-ben Mutschenbacher Gyula fordításában. Tanulmányomban ezt a művet idézem, és ez együtt jár a régies írásmód megtartásával.

conduct, in the more important duties of life”).⁸ Melyek ezek a kötelességek? A leányok nevelésének korai szakaszában is a fő cél az, hogy „felkészítsük őket, a feleség és anya fontos kötelességeinek [...], a házkörűli teendőknek az ellátására (*to fulfil*)” (Wollstonecraft, 2014. 58–59. o.). Mindeközben Wollstonecraft élesen kritizálja korának felszínes emberi kapcsolatait, és kíméletlenül őszinte korrajzot ad szerencsétlen frigyekekről, majd gyermeküket hiúságból és önzésből elhanyagoló anyákról, akik szoptatós dajkákra, később a cserfes és ostoba szolgálólányokra bízák a leányok „nevelését”. A kisleányok – és minden gyermek – legkorábbi élményeinél fontos a szülői szeretet kifejezése, hiszen ez az életszakasz, amikor „az ember boldogsága kizárólag másoktól függ” (Wollstonecraft, 2014. 9. o.). A bentlakásos iskolák butaságot oktató és léhaságot propagáló légköre helyett optimális esetben az értelmes, felelősségteljes anyáknak kellene jóra nevelni leányaikat, ám ez ritkán következik be. Locke is bízik a „racionálisan gondolkodó anyákban”, akik észszerű megfontolásokon nyugvó házasság keretein belül el tudják látni gyermekeik nevelését (Taylor, 2007. 109–110. o.). Mindazonáltal Locke magára a nevelésre is nagy hangsúlyt fektet, hiszen a *Gondolatok a nevelésről* híres felütésében ezt írja:

Megvallom, vannak egyesek, akiknek teste-lelke olyannyira duzzad az erőtlől, oly jól van megalkotva a természettől, hogy nem szorulnak nagyon mások segítségére; velükszületett tehetségük ereje már bölcsőjüktől fogva a tökéletesség felé viszi őket, szerencsés szervezetük révén csodákat tudnak művelni! Csakhogy az ilyenek ritkán akadnak; azt hiszem nyugodtan mondhatom, hogy az utunkba akadó emberek kilenczied része nevelése útján lett azzá, ami – jóvá vagy gonosszá, hasznossá vagy haszontalanná. A nevelés okozza a nagy különbségeket az emberek között. (Locke, 1914. 42. o.)

Wollstonecraftnál „A morális nevelés” részben Mr. Locke és rendszere megidéződik, mikor a szerző megkérdőjelezi a szülők képességét és rátermettségét gyermekeik nevelésére, hiszen maguk a szülők is önképzésre szorulnak, főként akkor, ha saját szenvedélyeik kordában tartására gondolunk. A gyermekek általános nevelésében – és itt nem csak a lányokéről van szó – kitüntetett szerepe van a természet, az élőlények tiszteletének, a történetek révén való oktatásnak, a hazugság és rossz befolyás (a házkörűli szolgák) elkerülésének.⁹ A hölgyek

8 Tanulmányomban végig a mű 2014-es, egyébiránt fakszimile kiadását használom, a zárójelben megadott oldalszámok erre a szövegre vonatkoznak. A mű magyarul nem olvasható, így minden idézett szövegrészlet a saját fordításom.

9 A „Jóakarat (*Benevolence*)” fejezetben kifejezetten ajánlja, hogy a kislányok az apróbb élőlények szeretetével érezzék át a Teremtő jóságát, és különösen hasznosnak tartja az állatokról szóló példázatos történeteket, meséket (Wollstonecraft, 2014. 143. o.). Ez

képzéséről, sajnos, csak a korban elfogadott gondolatokat olvashatjuk: némi földrajz-, egy kis képzőművészet-oktatás és a zenetanulás adja az úri kisasszonyok műveltségét, valamint a tánc is jótékony hatással van a kellemes modorra (Wollstonecraft, 2014. 27. o.). Ugyanitt a szerző locke-iánus módon „az igazság velünk született elveiről” ír, és arról, hogy a gondolkodás fejlesztésekor a gyermekeknek meg kell tanítani, hogyan kapcsolják össze képzeteiket, ideákat (Wollstonecraft, 2014. 13. és 22. o.). Wollstonecraft is nagy hangsúlyt fektet a tapasztalatokra, és utal arra, hogy a gyermek lelke teleíródik – összhangban azzal, ahogyan ezt Locke híres ismeretelméleti *tabula rasa* (fehér lap) -metaforája állítja az elméről (Locke, 2004. 109. o.). Locke *Gondolatok a nevelésről* írása pontosan a gyermeki elme üreslap-, illetve viaszjellegével zárul, mikor leírja, hogy egy magas rangú úriember fiát nevelte, akit kiskorától úgy „tekintett[em], mint egy tiszta papírlapot (*white paper*) vagy viasztáblát (*wax*), amelyet úgy írok tele, illetve úgy gyúrok, formálok, amint nekem tetszik” (Locke, 1914. 217. o. és Locke, 2007. 179. o.). Milyen magabiztos a filozófus-nevelő hangja, és mekkora felelősség a gyermek ily módon értett oktatása!

Wollstonecraft végig a természetességet és az őszinteséget hangsúlyozza a leányok viselkedésmódjában; elveti a felszínes, tettetett pózokat és manírokat (a kényeskedő selypítést vagy az úriasnak tartott affektációt). „Az érzelmek, melyek érzékenységből és erkölcsi tartásból fakadnak, leírhatatlanul kellemesek”, így az arisztokraták „fehérre festett síremlékszerű” előkelőségével szemben a „viselkedés alázatos kedvessége” és a „magatartás finomsága” („*gentleness of behaviour*”) jellemzi az illedelmes úrihölgyet (Wollstonecraft, 2014. 30–31. o.). Az őszinte érzelmeket pedig az értelem kontrollja alá kell vonni; lehet, hogy a másik nem érdeklődését az első benyomások keltik fel, de a kifinomult modor tartja azt fenn. Ugyancsak nevetségesnek tartja, hogy a gyengébbik nem színpompás ruhákkal, a fehérre púderozott arc erőteljes sminkjével és színes parókákkal próbálja közszemlére tenni jómodúságát, miközben az öltözködésben is az egyszerű és elegáns megjelenést tartja elérendőnek. Az élet minden területén az úrinőt „értelmes, ízléses és érzékeny” megjelenés jellemzi (Wollstonecraft, 2014. 43. o.) – mintha a korban divatos úrinőkép (*gentle woman*), a finomkodó, felszínes és maníros, inkább karikatúraszerű dáma (*genteel woman*) állna szemben Wollstonecraft erényes, nagylelkű és jó modorú, illetudó hölgyével (*proper lady*). A 18. században a társadalmi elvárások „inkább lágyítottak (*soften*), nem pedig finomítottak (*refine*)” az úrinőkép vonásain (O’Brien, 2009. 190. o.), így az eszményként

lesz majd következő művének, az *Eredeti történeteknek* (*Original Stories*, 1788) a kiindulópontja.

tételezett nőalak elerőtlenítésével tovább gyengítették a női nem (*gentle sex*) megítélését. A *Gondolatok* kifigurázza a társasági életet kedvelő, frivol hölgyikéket, akik gyermekmegőrző módon a figyelem felkeltésére és felszínes bókokra vágyanak: az ilyen dámák „nincsenek hasznára a közösségnek – mondja szatirikusan a szerző –, és haláluk alig tűnne fel” (Wollstonecraft, 2014. 158. o.).

A gyermeknek minden életszakaszban és élethelyzetben hasznos elfoglaltságokat kell találni, nem szabad hagyni, hogy testük és elméjük ellustuljon vagy eltunyuljon. A művészetek gyakorlása – zenélés, rajzolás – mellett a levélírás és az olvasás örömteli és hasznos tevékenységet jelent a fogékony kislányok számára. Az olvasás ezek közül „a legesszerűbb elfoglaltság” (Wollstonecraft, 2014. 49. o.), mely fejleszti a gondolkodást, és mélyíti az érzéseket. Wollstonecraft a komoly tartalmú, allegorikus olvasmányokat ajánlja, melyekben a morális gondolatot az írói képzelet illusztrálja; a Biblia időigényes és kihívást jelentő olvasata mellett a vallást közérthetőbb példákon keresztül is meg lehet közelíteni. A nagy angol szerzők dicséretekor viszont óva int a felszínes és közhelyeszerű ízlésmegnyilvánulásoktól – például, Milton fenségességének, Pope eleganciájának vagy éppen Shakespeare eredeti zsenialitásának emlegetésétől (Wollstonecraft, 2014. 51–52. o.).¹⁰ Mégis a legfőbb paragrafus az „Olvasás” részt lezáró, mely kijelöli a női élet célját:

Az elme semmilyen tevékenysége nem lehet elégséges kifogás arra, hogy a házkörüli teendőket elhanyagoljuk, és, úgy vélem, ezek össze nem vethetőek. Egy nő alkalmassá válhat, hogy egy értelmes férfi barátja és társa legyen, és eközben tudja, hogy hogyan gondoskodik annak családjáról (*his family*) is. (Wollstonecraft, 2014. 56. o.)

Több fejezet is foglalkozik a kislányok temperamentumának szabályozásával, a kedélyállapot hullámzásának elkerülésével és az indulatok elfojtásával – „az önmegtartóztatás” (vö. öntagadás, *self-denial*) Wollstonecraft szerint egész életen át tartó feladat (Wollstonecraft, 2014. 65. o.). Locke szerint is a gyermekek jó modorra nevelését „idejekorán” kell kezdeni, mivel „minden erénynek, érdemnek alapja, lényege az, hogy az ember meg tudja tagadni vágyait, szembe tudjon szállani hajlamaival és csak azt tegye, amit értelme, legjobb

10 Az olvasás kitüntetett szerepet játszik a nőnevelésben Wollstonecraft szerint, aki kora női olvasóinak összeállított és 1789-ben kiadott egy szöveggyűjteményt is *The Female Reader* címmel (az alcím: *Or Miscellaneous Pieces in Prose and Verse; Selected from the Best Writers, and Disposed Under Proper Heads; For the Improvement of Young Women*). Első írói sikereit pedig gyermekeknek szánt könyvével érte el (a már említett *Eredeti történetek, Original Stories*, 1788), melyben egy nevelő nő példázatos történetekkel oktatja a rábízott két leánygyermeket.

belátása diktál neki, ha mindjárt hajlama másfelé vonja is” (Locke, 1914. 59. o.). A mértékletességre történő testi-lelki nevelés hozadéka, hogy az érett és kiegyensúlyozott férfiak és nők szülőkké válva megfelelő módon tudják majd a gyermekeket nevelni. Wollstonecraft hangsúlyozza, hogy a leendő anyák példamutatónak kell hogy viselkedjenek leányaik előtt, ezért kiemelten fontos „a modor méltóságának és az illendő viselkedésnek” ifjúkorban való elsajátítása (Wollstonecraft, 2014. 97. o.). Ám a szerzőnek nincsenek illúziói, ha körülnéz, és kortársai szellemi szintjére és gondolkodásmódjára reflektál. Csalódottságát fejezi ki az általános állapotok miatt, mikor Alexander Pope híres maximáját idézi némiképp elferdítve, miszerint „a legtöbb nőnek és hasonlóan sok férfinak egyáltalán nincs jelleme (*character*)” (Wollstonecraft, 2014. 111. o.). Sajnos, az is eredmény, ha elmondható, a legtöbb férfi és nő a korban elfogadott nézetek szerint gondolkodik, már ha gondolkodik egyáltalán.

Visszatérve az önmegtagadás gondolatához, jó pár személyes passzusban Wollstonecraft maga is elfogadja, hogy a szenvedélyek elfojtása nehéz feladat, például a szerelemben az ember nem tudja visszafogni érzéseit. Esendőségünket el kell fogadnunk, és „nevetséges lenne azt feltételezni, hogy különbek vagyunk a többi embernél”, hiszen mindannyiunknak vannak hibái, melyekből tanulnunk illik. Az emberi felfuvalkodottságra jó példa Jonathan Swift, aki szatíráiban kigúnyolta a fajt, hangoztatta, csak egyes embereket kedvel, miközben tönkretette egy leány életét: felsőbbrendűsége „egyedivé tette, de nem tiszteletreméltóvá” (Wollstonecraft, 2014. 90. o.).¹¹ Máshelyütt elismeri, hogy az érzékeny emberek, sajnos, könnyen és óhatatlanul csalódnak. A személyes érintettségű passzusokhoz vallásos hang társul, és prédikációjelleget öltenek ezek a részek, mintha a szerző elfelejtené, miről is értekezik éppen. Wollstonecraft szerint – és ebben teljesen antilocke-iánus (igaz, főként magáról és önképzéséről beszél) – a mindennapi viszontagságok közepette az elcsüggedt, szenvedő lélek vigasztalást csak az Evangéliumban találhat. Mi több, a szerző itt a deisták nézeteivel szemben azt vallja, hogy ugyan az emberi elme Istentől kapott fényforrásunk, nevetségesnek bizonyul, ha működési körén túl, a hit területére merészkedik. Wollstonecraft északkritikája előkészíti a mű bibliai zárlatát, miszerint tévelygő korunkban csak „tükör által homályosan látunk”, míg a lélek igazi örömeinek keresése és megtalálása elhozza a valódi önismeretet, „akkor pedig úgy ismerem majd, amint én is megismertettem” – idézi Pál apos-

11 Wollstonecraft Swift szeretőjére, Esther Johnsonra céloz, akivel a pap nem szentesítette kapcsolatát, illetve egyes források szerint titokban mégis feleségül vette a hölgyet. Volt szerencsém a dublini Szent Patrik- székesegyházban megtekinteni a főesperes síremlékét, akit végakarata szerint szeretett Stellája mellé temettek.

tolt (Korinthusiakhoz írt 1. levél 13:12). Korábban is idézi az apostolt, és valódi bölcsességnek tartja, amit az önfegyelemmel összhangban az isteni fenyítésről mond, miszerint „első pillanatban semmiféle fenyítés sem jár örömmel, hanem keserves, ámde utóbb a megigazulás békességes gyümölcseivel fizet azoknak, akik abban edződnek” (Zsidókhöz írt levél 12:11). A női léleknek, mondja a prédikátor nevelőnő, igazi boldogságot és szilárd fogódzókat csak az erényes, hitbéli élet adhat:

Milyen elszántan keresi az érzékeny lélek az őszinte barátságot, és vágyódik a tiszta jószág megtalálására. Amikor siker koronázza kutatását, boldogan öleli magához a káprázatot; de ne képzeljük, hogy kincsre talált. A fátýolfelhő eloszlik, az ábrándkép hirtelen eltűnik, és micsoda fájdalmas üresség marad a szívben! üresség, melyet csak a vallás tölthet be – és mégis milyen kevesen folyamodnak ehhez a belső megnyugváshoz! (Wollstonecraft, 2014. 74–75. o.)

A *Gondolatoktól* igen messzire jut szerzőnk főművében, *A nő jogainak védelmében* (*A Vindication of the Rights of Woman*, 1792), ahol Locke hatása háttérbe szorul, mivel főként Rousseau *Emiljével* polemizál. Ugyan Emil természetes nevelését értékeli, ám a Zsófia neveléséről szóló részt „nagyértékben természetellenesnek” (*grossly unnatural*) tartja. Wollstonecraft hozzáteszi, hogy Rousseau szerint a nő célja, hogy tetszést (*pleasing*) váltson ki, kellem és báj jellemezze (Wollstonecraft, 2004. 38. o.). A *Gondolatok* közbeekelt társadalomkritikájában („A vagyon nélküli, korszerűen képzett nők szerencsétlen helyzete” fejezetben) szóvá teszi, hogy igen beszűkült az egyedülálló nők élettere, és a dolgozni vágyók számára a nem igazán megbecsült nevelőnői és iskolai tanári pálya nyitott (Wollstonecraft, 2004. 69–78. o.). A későbbi értekezésben Wollstonecraft alaposabban elemzi a női életlehetőségeket a divatos börtönben élő feleségtől, az egyedülálló és a fiútestvér által kénytelen-kelletlen befogadott vénlány, valamint az özvegy státuszán át a nevelőnő és a prostituált karrierjéig. A nők nevelésének egyik sarkalatos rousseau-ista elve, hogy a leányoknak mindig „az illem fegyelmének” kell engedelmeskedniük, így „idejekorán kell hozzászokniuk az akadályokhoz, [ez] elválaszthatatlan a nemüktől” (Rousseau, 1997. 278. o.). A nők esetében pontosan a nevelés okozza az „öntagadás” (*self-denial*) korai elsajátítását, az élethorizontok beszűkülését és a kijelölt határok szervilis elfogadását (Wollstonecraft 2004. 104. o.), ami már negatív előjelű a nők felszabadítását sürgető kései műben. A *self-denial* önkontrollként – főként Locke hatására – a *Gondolatokban* is jelen van; igaz, itt még pozitív módon és a jó modor, valamint az erény eléréséhez szükséges vezérelvként jelenik meg, megidézve Locke *mens sana in corpore sano* felütését:

„Az elme és egyúttal a test egészségét általánosságban a mértékletesség [vö. önmegegyenlítés] alázatos elfogadásával és annak kellemetlen tevékenységeivel lehet elérni” (Wollstonecraft, 2014. 65. o.).

Az Eredeti történetek természetes nőnevelése

Wollstonecraft 1787-ben adja ki a *Gondolatokat*, és alig egy éven belül megjelenik az *Eredeti történetek* (*Original Stories*) 1788-ban. Első írói sikereit ezzel a gyermekeknek szánt könyvével érte el, melyben egy nevelőnő példázatos történetekkel oktatja a rábízott két leánygyermeket. Az *Eredeti történetek* két tinédzser korú lány – a tizennégy éves Mary és a tizenkét éves Caroline – képzésének gyakorlatát mutatja be lépésről lépésre huszonöt fejezetben. Anyjuk halála után apjuk magánnevelőnőt fogad melléjük, és Mrs. Mason a természetben, kint a parkban sétálva oktatja és neveli a lányokat protestáns szellemben, elbeszélgetve velük az emberi jellem és az önismeret kérdéseiről, a szépség, a boldogság mibenlétéről, a másokkal szembeni tisztelet és odaadás fontosságáról, valamint az állatok szeretetéről. Minden egyes „lecke” adott problémát jár körül, melyet a nevelőnő példázatos történetekkel támaszt alá, tesz érzékletessé. Szerzői bevezetőjében Wollstonecraft utal arra, hogy a gyerekeknél a tudás átadásában a példák „egyenesen az érzékekhez és a szívhez szólnak”, és később a mesékből levont erkölcsi tanulság is a nevelő segítségére lehet a gyermek gondolkodásának fejlesztésében (Wollstonecraft, 1906. xviii–xix. o.).¹² John Locke maga is kiemeli a példák fontosságát a nevelésben, mivel a gyermekeket nehéz szabályokkal rávenni a jó cselekedetek megtételére. A *Gondolatokban* írja, hogy „mindazon utak, módok közül, amelyekkel gyermekeket oktatni, erkölceiket formálni lehet, a legegyszerűbb, legkönnyebb s leghathatósabb, hogy példával mutassuk nekik mindazt, amit tenniök avagy kerülniök kell” (Locke, 1914. 96. o.).¹³ Ugyanakkor az érzelmi hatás mellett a példázatok megvitatásakor, Wollstonecraftnál a gyermek nyiladozó értelmére épít – nála is a gyermek „eszes lény” (Locke, 1914. 68. o.).

Wollstonecraftnál a lányok erényes és boldog életre való nevelése az állatok szeretetével veszi kezdetét. Minden élőlény Isten teremtménye, aki gondját viseli

12 Tanulmányomban végig a mű 1906-os kiadását használom, a zárójelben megadott oldalszámok erre a szövegre vonatkoznak. A mű magyarul nem olvasható, így minden idézett szövegrészlet a saját fordításom.

13 Wollstonecraft locke-i és rousseau-ista kötődéseiről lásd Natalie F. Taylor Wollstonecraft filozófiájáról szóló remek könyvét (*The Rights of Woman as Chimera: The Political Philosophy of Mary Wollstonecraft*, 2007). Sajnálatos módon a korai *Eredeti történetekről* nem esik szó a monográfiában.

minden gyermekének. Így az állatok kínzása, a velük való kegyetlen bánásmód vagy éppen a férgek, bogarak eltiprása és a madarak megölése a gonoszság maga. Ellenben a „jószág elsősorban azt jelenti, hogy ne okozzunk fájdalmat semmilyen élőlénynek; [...] és annyi örömet adjunk, amennyit tudunk” (Wollstonecraft, 1906. 3. o.). A lecke végén, melynek során a természet szépségeinek csodálata mellett ellenpéldaként hozott állatkínzó történetekkel botránkoztatja meg a lányokat a nevelőnő, dicséret illeti a tanulókat, akik Isten tanítását követve „értelmes lényekként jól cselekedtek”, mikor megmentettek egy törött szárnyú madarat és annak fiókáit. A gyermekek képzése gyakorlatiasan zajlik, és a jólelkűség megtapasztalása lenyomatot hagy a gyermeki szívekben, mint a viaszba nyomott mintázat, mondja Mrs. Mason – vagy mint az üres, fehér papírra írott szavak, ha Locke *tabula rasa*-metaforáját idézzük fel. Az állatok társként való elfogadása több történetben is megjelenik, például az örült Robinében, aki miután elveszíti népes családját, feleségét és gyermekeit, csak a kutyájára számíthat, majd az állat is elpusztul, és bánata elemészti. Erőteljesebb társadalomkritika bújik meg a Bastille-ba zárt rab történetében, akinek a börtönőr eltapossa egyetlen barátját, egy pókot. Ám a történelmi események és a korrajz nem érdekli a lányokat; a nevelőnő, úgy tűnik, pusztán a gyerekek érzelmeire kíván hatni.

Mrs. Mason számos története az elkényeztetett, viselkedni nem tudó leányok boldogtalan életét mutatja be beszédes nevű karakterekkel: van itt hirtelen haragú (Jane *Fretful*, vö. „ingerlékeny”), rosszul öltözött (Mrs. *Dowdy*, vö. „slampos”) és hazudozós (Lady *Sly*, vö. „alattomos”). A mindennapi rutin kialakításánál és betartásánál fontos, hogy értelmes tevékenységgel foglalják el magukat a leányok. A ház körüli teendők elvégzése, az elesettek megsegítése mellett van idejük rajzolni, zenélni tanulni és olvasni. Ugyan minden hasznos elfoglaltság edzi és élesíti az elmét, az olvasás a tudás megszerzésének kitüntetett útja, mert „érzelmeiket generál, melyeket az értelem tart ellenőrzése alatt” (Wollstonecraft, 1906. 54–55. o.). Mrs. Mason a kortárs gyermekíró Mrs. Trimmer *Nagyszerű történeteit* (vö. *Fabulous Histories* 1786) adja ki napi olvasnivalónak, és végül is a nevelőnő összes története és maga az *Eredeti történetek* fiataloknak szánt példázatok – épületes olvasmányok. Mondhatnánk, kitalált irodalmi narratívák, ám mindhárom szerző ragaszkodik ahhoz, hogy történeteinek forrása a környező világ, és így képesek az írások a való életre nevelni olvasóikat. Mrs. Mason búcsúzóul átnyújtja történeteinek gyűjteményét a lányoknak – a könyv keletkezéstörténetének köre bezárul.¹⁴

14 Az olvasás tevékenysége kitüntetett szerephez jut a nők nevelésében, és a felvilágosodás nagy gondolkodói – például Rousseau, Burke, Locke, Kant – óva intették az ifjakat a fiktív történetek és a románcok komolyan vételétől. Wollstonecraft maga is több mű-

A lányok nevelésében ugyancsak fontos a kezdetektől fogva, hogy ne hazudjanak a gyermekek, kerüljék a valótlanosság állítását, a hamisságot az élet minden területén. Az igaz ember/nő ismérve, az igazság szeretete természettől fogva meghatározó kell legyen, mivel a lélek szépségét és annak erényét az ember jósága és becsületessége keretezi. Így – összhangban a nevelőnő protestáns etikájával – „hazudni bűn, amiért büntetés jár”, jelenti ki Mrs. Mason, bár nem közli, milyen formában bünteti majd a leányokat. Az igazi úrinő, a nemeslelkű hölgy (*gentlewoman*) példája Mrs. Trueman (vö. „igaz ember”), aki méltóságteljes, őszinte és egyszerű módon éli erényesen jóakarátú életét, míg vele szemben Lady *Sly* (vö. „alattomos”) sosem járt egyenes úton, és ugyan a felsőbb körökhöz tartozik, ez nála „csak társadalmi állapot, nem jár valódi méltósággal” (Wollstonecraft, 1906. 22–23. o.). Locke úriember-, *gentleman*-koncepciójának hatására a nemesség, a jámbor nemeslelkűség (*gentleness*) eszménye központi a műben. Mrs. Trueman és lelkész férje „nemes emberek”, de nem a vagyonuk vagy társadalmi rangjuk biztosítja előkelőségüket: a locke-iánus elgondolással összhangban, a házaspár művelt, van ízlésük a művészetek terén, és otthonuk a boldogság szigete.

A temperamentum kordában tartása, a düh- és egyéb érzelmi kitörések elfojtásának gyakorlata már kisgyermekkortól a nevelő feladata kell legyen. Ahogy Locke is írja a lélek korai képzéséről:

A test ereje, edzettsége elsősorban a viszontagságok elviselésében nyilvánul meg, ugyanabban nyilvánul meg a lélek ereje is. És minden erénynek, érdemnek alapja, lényege az, hogy az ember meg tudja tagadni vágyait, szembe tudjon szállani hajlamaival és csak azt tegye, amit értelme, legjobb belátása diktál neki, ha mindjárt hajlama másfelé vonja is. (Locke, 1914. 59. o.)

A testedzés ugyan direkt módon nem jelenik meg Wollstonecraft művében; igaz, a szereplők sokat sétálnak a szabadban, és Mrs. Mason a fizikai fájdalom elviselését testi és lelki gyakorlatnak tartja. Ugyanakkor a kislányok jellemével és azok hibáinak javításával több lecke, beszélgetés is foglalkozik. A VII. fejezetben előadott példabeszéd a tulipán magáért való szépségéről és a rózsza hasznosságáról nemcsak a külső és a belső szépség kérdését járja körül, hanem a két leány karaktere közti különbséget tematizálja. Mary gyors észjárású és

vében kritizálja korának írónőit: *Mary* című regényében vagy a *Gondolatok a leányok neveléséről* című írásában (Wollstonecraft, 2014. 48–56. o.) és *A nő jogainak védelmében értekezésében* is ír a szentimentális regények káros hatásáról (Wollstonecraft, 2004. 228–229. o.).

mély érzésű, míg Caroline szép és jólelkű. Ám az okos Mary előszeretettel nevet ki másokat, a szolgálkkal is lekezelően bánik, valamint rendszeresen elkésik, és halogatja tennivalóit. A bájos Caroline büszke szépségére, gyakran viselkedik hiú módon, és még falánk is. Mrs. Mason rendszeresen szembesíti a lányokat viselkedésük defektusaival, így egy idő után odafigyelnek ezekre, és szépen-lassan megtanulják kontrollálni saját magukat, hiszen „a társadalomban az erényes élet [...] elfojtással (*self-denial*) jár” (Wollstonecraft, 1906. 39. o.). A szülői és nevelői felügyelet elfogadásával a gyermekek képesek önkontrollt – önmehtagadást – tanulni, miközben elméjük „fehér lapja” a gyakorlati képzés során íródik tele összhangban Locke *tabula rasa*-koncepciójával. Az *Eredeti történetek* végén Mrs. Mason útjára bocsátja tanítványait, akik sokat változtak:

Caroline szép vonásait az értelem hatotta át, míg a jóindulat életteli ragyogást adott tekintetének, melytől az szebb és ígézőbb lett. [...] Mary ítélőképessége napról napra megerősödött; pontosabban, ahogy a lány egyre többet tapasztalt, lendületes érzései bevésték eszes következtetéseit elméjébe. (Wollstonecraft, 1906. 79–80. o.)

A nevelőnő kérésére a lányok ezután őszinte levelekben számolnak be érzelmi és értelmi fejlődésükről – mintegy innentől saját magukat ellenőrizve (a *self-monitoring*-ről lásd Richardson, 2002. 31. o.).

Az *Eredeti történetek* példázatai néhol morbid és rendkívül szomorú, valójában felnőtteknek szánt „antimesék” – gondoljunk csak az örült Robin szerencsétlenségére, a tengerész Jack sztoikusán túrt szenvedéseire, a walesi hárfás bánatára, Charles Townley eltékozolt életére vagy éppen a londoni szegény családok horrortörténeteire; a férfiak mind borzasztó véget érnek. Jogosan tesszük fel a kérdést: milyen nevelőnő képes ilyen történetekkel kínozni a tizenéves lánykákat? Az *Eredeti történetek* elszánt főhősnője, Mrs. Mason tényleg hiszi, hogy a való életből vett példázatok megvitatása során a lányok érzelmi fejlődése irányítható, míg elméjük „az igazság és a jóság” elfogadására formálható (ahogyan ez a mű hosszú alcímében olvasható).¹⁵ Mrs. Mason alakja, írja az 1906-os kiadás szerkesztői előszavában E. V. Lucas, kérlelhetetlen moralista és racionalista, „a brit matróna” prototípusa, aki híjával van minden női bájnak és kedvességnek (*Editor's Introduction*, x–xi. o.). Valóban a *Történetekből* megismert nevelőnő alig mosolyog, és csak egyszer – mikor a hárfás

15 A teljes cím így hangzik: *Eredeti történetek a való életből; beszélgetésekkel, melyek célja az érzelmek szabályozása és az elme formálása az igazság és jóság elérése érdekében* (*Original Stories from Real Life; with Conversations Calculated to Regulate the Affections, and Form the Mind to Truth and Goodness*).

játékát hallgatja – enged utat érzelmeinek. Keresztény sztoicizmusában mintha az összes szereplő felett állna: nem fél a vihartól és a haláltól – „Isten vigyáz ránk”, hirdeti (Wollstonecraft, 1906. 33. o.). A két leány tart tőle, tekintetétől, rosszalló arckifejezésétől, és a könyvben a legnagyobb dicséret, mikor egyszer barátjának nevezi Maryt annak jó magaviseletéért. Ugyanakkor segíti a szegényeket, odafigyel az elesettekre, és szereti barátait, ápolja szerettei emlékét. Az általa előadott szenvedéstörténetekhez hasonlóan saját élete is sorscsapásokkal teli, hiszen korábban elveszti férjét és leánygyermekét.

Wollstonecraft nevelőnője különleges karakter, ám az olvasó mégis úgy érzi, némi embertelen kegyetlenség övezi a tökéletességre törekvő eszményi magántanító módszereit.¹⁶ Lucas nemcsak szigorúságát emeli ki, hanem kijelenti, hogy a korai mű egyenesen ballépés a szerző pályáján (*Editor's Introduction*, xiii. o.). Az igaz, hogy későbbi műveiben Wollstonecraft elveti a „maszkulin” hangú kioktatást, a nevelési kézikönyvek (*conduct books*) és a tanácsadó könyvecskék stílusát, de el kell fogadnunk, hogy ez a műfaj is fontos állomás a szerző saját fejlődésében (Jones, 2002. 119. o.). Mi mást várhatnánk egy nevelésfilozófiai szerzőtől, aki végig az őszinte és autentikus életet hirdeti, mint hogy maga is képes legyen változni, és az önmegtagadás vagy önmeghaladás révén fejlődni? Ha így tekintünk a korai művek, a *Gondolatok a leányok neveléséről* és az *Eredeti történetek* írójára, akkor kijelenthetjük, hogy Mrs. Mason jó munkát végzett.

Konklúzió

Wollstonecraft a korai művekből tanulva, beépítve Locke-nak az általános nevelésre vonatkozó észrevételeit, átveszi a locke-iánus „észszerű” keretet a korlátok elfogadásáról, majd kiegészítve azt Rousseau főművének „szenvedélyes” szövegszerű kritikájával megírja *A nő jogainak védelmében* című értekezését. Kiindulópontja, hogy Rousseau az érzelmek, a szív filozófusa, míg Locke az ész és a fejé.¹⁷ Natalie F. Taylor ironikusan nem véletlenül mutatja Wollstonecraftnál két mestere értelmezésében a nőt magát félkésznek, a női szerzőt

16 A könyvben a falusi szegény iskola tanítónőjét is megismerjük, akinek egyébként Mrs. Mason szerzett állást és így megélhetést, ám a privát és intézményes oktatás közötti különbségekről nem olvashatunk (XVIII. fejezet).

17 Közhelyszerű a francia és az angol gondolkodó ilyesfajta megkülönböztetése, ám egy érdekes cikkre hivatkoznék itt. Robert Mankin Locke-nál Michel de Montaigne szövegszerű megjelenéseire hívja fel a figyelmet, és arra, hogy – szintén montaigne-i hatásra – az angol filozófus retorikája bővelkedik az arcra tett utalásokban (Mankin, 2005. 387–401. o.).

pedig fél-lénynek (*half-being*) (Taylor, 2007. 39. o.). Lehet, hogy *kiméraszerű* a nőkért felszólaló filozófusnő figurája, aki a kortárs és kurrens elméletek olvasatával próbálja összerakni nőnevelés-koncepcióját, miközben még keresi saját hangját. Tekinthetjük Wollstonecraft korai műveit a szerző nevelődésének, az írásokat az adott keretek között az *agonalitás* terepének, hogy majd később azon túllépve pontosan a nőknek a társadalomban korlátok közé szorított és elnyomott szerepét kérdőjelezzze meg. A későbbi művekben – regényeiben és értekezéseiben – már nem az úrinő, az illetudó hölgy vagy a vigaszra váró női lélek áll a középpontban, hanem a függetlenségre vágyó, teljes értékű és teljes életet élő nőalak.

Felhasznált irodalom:

- Antal Éva (2018): „Írónia és *Bildung*: 18. századi brit női neveléskritikák (Wollstonecraft, Edgeworth és Macaulay).” In: Sárkány Péter és Schwendtner Tibor (szerk.): *A filozófia lehetséges szerepei a neveléstudományban*. Líceum Kiadó, Eger. 123–136.
- Antal Éva (2019a): „Ladies and gentle(wo)men” – Mary Wollstonecraft az úrinő nevelésről. In: Tánczos Péter (szerk.): *Női reprezentációk*. Maecenas Maecenatum: A Semsey Andor Múzeum évkönyve Sorozat 1. Debreceni Egyetem Kiadó (DUPress), Debrecen. Megjelenés alatt.
- Antal Éva (2019b): Mary Wollstonecraft a természetes locke-iánus nőnevelésről. In: Karlovitz J. T. és Torgyik J. (szerk.): *Szaktudományi és más emberközpontú tanulmányok*. International Research Institute, Komarno. 397–404.
- Gilbert, S. M. és Gubar S. (1984): *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth Century Literary Imagination*. Yale University Press, London and New Haven.
- Jones, V. (2002): Mary Wollstonecraft and the Literature of Advice and Instruction. In: Johnson, C. L. (szerk.): *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*. Cambridge University Press, Cambridge. 119–140.
- Locke, J. (2004): *An Essay Concerning Human Understanding*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Locke, J. (2007): *Some Thoughts Concerning Education*. Dover Publications Inc., New York.
- Locke, J. (1914): *Gondolatok a nevelésről*. Ford. Mutschenbacher Gyula. Stephaneum R.T. Nyomda, Katolikus Középiskolai Tanáregyesület, Budapest.

- Macaulay, C. (2014): *Letters on Education: With Observations on Religious and Metaphysical Subjects*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mankin, R. (2005): Locke's Education of the Personality. *Dans Études anglaises*, Tome **58**. 4. sz. 387–401.
- O'Brien, K. (2009): *Women and Enlightenment in Eighteenth-century Britain*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Poovey, M. (1984): *The Proper Lady and the Woman Writer: Ideology as Style in the Works of Mary Wollstonecraft, Mary Shelley, and Jane Austen*. University of Chicago Press, Chicago and London.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Iskolakultúra-könyvek. Sorozatszerk. Géczi János. Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs.
- Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Richardson, A. (2002): Mary Wollstonecraft on Education. In: Johnson, C. L. (szerk.): *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*. Cambridge University Press, Cambridge. 24–41.
- Rousseau, J.-J. (1997): *Emil, avagy a nevelésről*. Ford. Győri János. Papirusz Book, Budapest.
- Séllei Nóra (1999): *Lánnyá válik, s írni kezd. 19. századi angol írónők*. Orbis Litterarum világirodalmi sorozat. Sorozatszerk. Abádi Nagy Zoltán és Gorilovics Tivadar. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Showalter, E. (1994): A feminista irodalomtudomány a vadonban. Ford. Kádár Judit. *Helikon*, **XL**. 4. sz. 417–442.
- Taylor, B. (2003): *Mary Wollstonecraft and the Feminist Imagination*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Taylor, N. F. (2007): *The Rights of Woman as Chimera: The Political Philosophy of Mary Wollstonecraft*. Routledge, New York & London.
- Wollstonecraft, M. (1906): *Original Stories* with Five Illustration by William Blake, with Introduction by E.V. Lucas. Henry Frowde, London.
- Wollstonecraft, M. (2004): *A Vindication of the Rights of Woman*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Wollstonecraft, M. (2014): *Thoughts on the Education of Daughters*. Cambridge University Press, Cambridge.

Dr. Antal Éva főiskolai tanár
Eszterházy Károly Egyetem
Anglisztika és Amerikanisztika Intézet